

Az angolszász társadalom- és jogelmélet recepciója Magyarországon a 20. század közepéig

A magyar elméleti jogi gondolkodás önállósulási törekvésének egyik markáns iránya az osztrák és német jogtudomány eredményeinek implementálásával szemben az angol, majd később amerikai társadalom- és jogtudomány irányába való tájékozódás.^[1] A *Corpus Iuris* révületében élő, alapvetően tekintélyelvű, konzervatív jogi gondolkodásunkkal szemben a korszak legjelesebb hazai jogfilozófusai képesek voltak az új, élenjáró gondolatok átvételére és részben továbbgondolására. Az alábbiakban a magyar jogbölcseleti gondolkodásban tetten érhető, kevésbé számon tartott angolszász hatásokat kívánom bemutatni, amelyek többnyire termékenyítő impulzusként hatottak honi jogi kultúránkra.^[2]

A 19. század utolsó harmada és az elmúlt századforduló időszaka a magyar kultúra és szellemi élet fellendülésének korszaka. A kiegyezés adta kedvező társadalmi-politikai feltételek közepette az európai kultúrával és tudománnyal korábban nem tapasztalt eleven kapcsolat épült ki. A hazai tudós közösségre termékenyítő hatást gyakorolt a társadalomtudományban meghatározó nyugati áramlatok közvetlen hatása, illetve naprakész követése. A tudományos disputákban egyre gyakrabban új elméleti keretek kialakításának igénye fogalmazódott meg. A legkiválóbbak élenjártak az elméletalkotás terén, eredményeik, legjelentősebb műveik mértékadó német és angol kiadók gondozásában jelentek meg. A modern magyar állam gyors kiépülése, továbbá az ezzel együtt járó kodifikációs munkálatok a hazai jogtudomány első igazi virágkorához vezettek.

Az elmúlt századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, különösen a klaszszikus természetjogi szemléletmód, illetve az egyre anakronisztikusabbá váló történeti jogi iskola tanai már nem feleltek meg. Lánczy Gyula történész, aki a hazai összehasonlító antropológiai jogtudomány egy korai jelentős művének^[3] is a szerzője, a felsőoktatás reformjáról 1879-ben írt tanulmányában így jellemzi a korabeli hazai jogbölcseletet, illetve annak oktatását: „... mit szólnunk azon monstrumhoz, magyarán kóficz-hoz, mellyel jogbölcselet, észjog, jus naturae név alatt hazai intézeteinken vesztegetik a drága időt? Hiszen angol

[1] E tanulmány előzményeként ld. Szabadfalvi, 1999a, 51-88.

[2] A vonatkozó szakirodalomból ld. még Cs. Kiss, 2002, 108-111.

[3] Vö. Lánczy, 1881.

„... vagy francia embernek égne meredne haja szála, ha megtudná, hogy mi az a magyar jogbölcsészet!”^[4] Ez a helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is, a társadalomtudományi gondolkodásban növekvő befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitívista szemléletmód. Mindez nem hagyta érintetlenül az elméleti jogi gondolkodásunkat. Ennek köszönhetően – természetesen a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – az 1870-es évektől kezdődően Magyarországon is a jogpozitivizmus lett az uralkodó irányzat.

I. PULSZKY ÁGOST SZEREPE AZ ANGOLSZÁSZ TÁRSADALOM- ÉS JOGBÖLCSELET RECEPCIÓJÁNAK KEZDETÉN

A paradigmaváltás a magyar jogbölcséleti gondolkodásban Pulszky Ágost (1846–1901) és követői tevékenységéhez kapcsolódik.^[5] Somló Bódog épp a századfordulón megjelent írásában a magyar jogbölcséleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól féltő, még mindig uralkodó konzervatív szemléletről ekképp szól: „A jogbölcséletnek nálunk is feltámadt az... igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcsélet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem lett volna oly igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, aki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól...”^[6] Finkey Ferenc a 20. század elején megfogalmazott méltatásában a „mai európai jogbölcséleti irodalom egyik legjelentősebb alkotását” látja Pulszky életművében, akit nemcsak az angol analitikai iskola folytatójának, sőt továbbfejlesztőjének tekint, hanem egy „teljesen önálló modern tételes jogbölcsésznek”, aki „Comte és Spencer tanainak egységes és értékes részleteit alapul véve... új utat tör a jogbölcsészet művelése terén”. Moór Gyula a magyar jogbölcséleti gondolkodást áttekintő 1945-ben megjelent értékelésében a következőket írja: „Pulszky Ágost volt az a magyar tudós, aki a francia pozitív filozófiának és az angol evolucionista bölcséletnek, valamint a szociológiai iránynak a magyar jogfilozófiában utat csinált.”^[7] Valójában Pulszky munkássága révén lehetünk először tanúi a magyar jog- és állambölcséleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban a korabeli Európában élenjáró angol

[4] Lánczy, 1879, 31.

[5] Pulszky Ágost életéről és jogbölcséleti munkásságáról ld. bővebben: Bárd, 1917. Horváth, 1930/31, 46–52.; Szabó I., 1955, 214–222.; Szabadfalvi, 1995, 21–44.; Kupa, 1996. Kupa, 1999, 7–58; Szabadfalvi, 2011, 61–79.

[6] Somló, 1902, 59.

[7] Moór, 1945, 44.

tudományos szemléletmód átvételének és alkotó felhasználásának.^[8] Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal.^[9]

Szemléletmódját már korai írásaiban áthatja a történeti-szociológiai megközelítési mód, melyben a Henry Sumner Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola hatására kell utalni.^[10] Az 1872-ben megjelent *Az angol jogbölcselet történetéhez* című habilitációs értekezésében az angol társadalomfilozófia és jogbölcselet fejlődését a legkiemelkedőbb Morus, Bacon, Hobbes, Locke főbb tanainak ismertetésén keresztül mutatja be.^[11] Tanulmányában az angol és német jogbölcselet kapcsán megállapítja: „... míg Németországban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfőlebb egy vagy más erkölcsi vagy elméleti tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még múltékony körülményeihez is alkalmazkodtak, megannyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rendszerök magyarázatát.”^[12] Művében legrészletesebben Hobbes és Locke nézeteit elemzi, megvizsgálva a két elmélet hasonló és eltérő tételeit. Láthatóan Hobbes elméleti megközelítését elfogadva – a teológiai, illetve a metafizikai elmélkedést elutasítva – az embert és annak természetét vizsgáló módszer fontosságát hangsúlyozza.^[13] Felfogásában a történeti megközelítés mellett a pozitivista szemléletmódot megalapozó empirikus módszer is hangsúlyossá válik. Az érdekes csupán az, hogy mindezt Hobbes kapcsán fogalmazza meg, s nem Comte-ban, hanem benne látja a 19. századi pozitívizmus megalapozását.^[14] De már ugyanebben a tanulmányában fölfedezhető az etnológiai (antropológiai) szemléletmód jelenléte, mely a Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola felfogásának szerves részét képezte.^[15]

[8] Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. Horváth, 1930/31, 46–52.

[9] Pulszky Ágost édesapja Pulszky Ferenc révén került Angliába, aki a Szemere-kormány meghatalmazott londoni követe volt. Gimnáziumi tanulmányait tizennégy éves koráig Londonban (University College School) végezte, majd Torinóban fejezte be.

[10] Vö. Pulszky, 1869.

[11] Pulszky, 1875a, 126–148.

[12] Uo. 130–131.

[13] „A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzékek tanáéhoz; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja. Híven az újkori módszerhez, az ember általános természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb elemeket föllesse, a melyekre az állam, ‘eme alkat’ szabályainak és törvényeinek ösztételeit feloldhassa, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, keletkezte, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint a mennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan.” Uo. 138–139.

[14] Vö. Kupa, 1996, 112–114.

[15] Azt sajnos nem tudjuk, hogy Pulszkyknak szándékában állt-e a tárgyalt kérdéskör behatóbb és terjedelmesebb ismertetése, amire pedig felkészültsége és érdeklődése alapján predestinálva volt. A magyar jogbölcseleti gondolkodásnak hetven évet kellett arra várni, hogy Horváth Barna 1943-ra elkészült hatalmas monográfiája, az *Angol jogelmélet* magyar nyelven bemutassa az angol-amerikai jog- és állambölcseleti gondolkodás legfőbb irányzatait és gondolkodóit.

Az etnológiai nézőpont részletesebb bemutatására az 1874-ben megjelent *Az ind jogról* című tanulmányában kerül sor, ahol egy magyar szerző – Mayr Aurél pesti egyetemi tanár – német nyelven megjelent, az ind öröklési jogról írt műve kapcsán főképpen az angol etnológia kutatások eredményeit ismerteti. Lubbock, Waitz, McLennan, Tylor, Morgan, Maine nevét említi, akik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására. Pulszky szerint csupán ezen a módon sikerülhet, hogy „az emberi történetből kiszakított lapokat helyreépítjük, a kiesett láncszemeket kiegészítjük s a tételeszen egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőkből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk”.^[16] Az „emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók” esetében kiemeli a „terepen” való jártasság, az empirikus adatgyűjtés fontosságát, ami akkoriban még nem volt általánosan elterjedt.

1875-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából – az angol kiadást szűk másfél évtizeddel követve – *A jog őskora*^[17] címen fordította le Maine nagyhatású művét, az *Ancient Lawt*.^[18] A példaképének tekintett szerző művéhez több mint száz oldalas, önálló tudományos értékkel bíró, „jegyzetet” fűzött, korrigálva az angol tudományosságban elfogadott szokásoknak a kontinentális szemlélet szerinti hiányosságait. Pulszky magyarázó megjegyzései harminchárom évvel megelőzték a neves angol pályatárs, Friedrich Pollock hasonló céllal írott munkáját.^[19] Maine nagy ívű munkája – az akkortájt Pulszkyt is foglalkoztató kérdésekről – a társadalom keletkezéséről, korai fejlődési szakaszairól és a jognak ebben játszott szerepéről szól. Pulszky igen hamar rádöbbsent Maine igazi jelentőségére, vagyis arra, hogy egy korábban alig használt módszer alkalmazásával új távlatokat nyitott a modern jogtudományi gondolkodásban. A primitív és a progresszív társadalmak jogintézményeinek összehasonlító módszer (comparative method) alkalmazásával végzett elemzésével túllépett a Savigny fémjelezte német történeti jogi iskolán, s más módon nem rekonstruálható eredményekre jutott.^[20]

A legismertebb Maine-fordításán túl más korabeli angol szerző, így például Caulfield Heron egyik jogtudományi munkáját is lefordította és hozzáférhetővé

[16] Pulszky, 1874, 359.

[17] Maine, 1875.

[18] Maine, 1861.

[19] Pollock, 1908.

[20] E nézetet tükrözi egyébként Pulszky 1888-ban *Jog- és állambölcsészet feladatai* címen elhangzott akadémiai székfoglalója is, ahol ekképp jellemzi a történeti-összehasonlító módszert: „A származtató s egybevető módszer kitégította fogalmainkat a történeti múlttól a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni, s kiegészíteni, egyes jogtételből intézményekre, az intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni; reászoktatott, hogy a legcsekélyebb maradványtörédeket, legaprólékosabb tényeket többre becsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és állameszméink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magvokról, fokozatos keletkezésükről s növekedésükről felvilágosított; előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak.” Pulszky, 1888a, 23.

tette a hazai tudományos élet és az érdeklődők számára, így népszerűsítve az angol jogi gondolkodás eredményeit.^[21] Említésre méltó még egy kései Maine mű, a *Popular Government* több mint negyven oldalon való bemutatása a Budapesti Szemlében, amely alkalmat nyújtott Pulszkyknak, hogy saját véleményét is kifejtse a „népkormányzat” működési elveiről és intézményeiről,^[22] valamint a korabeli társadalomtudományi gondolkodást megújító Herbert Spencer tanait kritikailag ismertető *A társadalmi tudomány és az angol philosophia* című terjedelmes tanulmánya, mely az akkoriban mindenkit állásfoglalásra készítő evolutionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát tárgyalja.^[23] Utóbbi írásában éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben, implicit módon kiállva a mainei szemléletmód és módszerek mellett. Spencer „[s] emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem.” De az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés” kiküszöbölésére alkalmas.^[24] Pulszky fordításaival, a kortárs elméletek mélyreható kritikai ismertetéseivel fontos tudományos missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy az élenjáró kortárs angol filozófiai, szociológiai, jog- és állambölcséleti, valamint közgazdasági tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új” tudós közösség kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáikkal.

E közvetítő tevékenység csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcsészet alaptanai* című korszakos művét, melyben a korabeli európai tudományos sztenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.^[25] Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban angol nyelven is megjelent Londonban.^[26] A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való „berobbanás” nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni, Spencer grandiózus opusai mellett nem volt helye egy közép-kelet-európai szintetizáló alapmunkának. A hazai tudományosság szempontjából azonban mégis mérőföldkő Pulszky teljesítmé-

[21] Heron, 1877.

[22] Pulszky, 1886, 1–22., 202–223.

[23] „Szerzőnek a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségképp el kell vesznie a társadalmi harcban.” Pulszky szerint e társadalmi „törvény” nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát, így: „A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az épen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek.” Pulszky, 1875b, 285–286.

[24] Uo. 267.

[25] Pulszky, 1885.

[26] Pulszky, 1888b.

nye, hiszen megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivisták szemléletmód diadalra jutását. Fő művében - részben visszatérve a pályája kezdetén vallott felfogásához - a mainei összehasonlító-történeti szemléletmód alapján vizsgálódik, illetve Spencer gondolatait felhasználva alakítja ki elméleti téziseit. Könyve előszavában szükségesnek tartja, hogy megnevezze az angol társadalomtudomány kiválóságait, akiknek a hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrésztől Spencer Herbert nagyszabású bölcsészeti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyet Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosán egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.”^[27] A szoros értelemben vett jogbölcséleti kérdéseket tárgyaló rész kapcsán újabb angol szerzők nevét említi: „Az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt... a jog fejlődéséről és forrásairól írt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcsan és a jogtudomány köréből.”^[28] E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitívizmus jeles alakjai mellett a mainei hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence” néven ismertté váló jogelméleti irányzat képviselőjének munkái képeztek orientációs mintát számára.^[29]

Társadalom- és államelméleti fejtegetéseiben az állandó fejlődést föltételező gondolatában Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Az „életérdek” mint motíváló, mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az emberekben rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az emberek társas együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. A társadalom Pulszkynál – Spencer hatására – szerves egészként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös összefüggésen alapuló „összeműködés”.^[30] A spenceri eredetű szervesség gondolata – szerencsére – nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetekkel) és feladatokkal bír. Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapotívumát. Evolucionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymással vívott folytonos harcát. Az uralkodó társadalommal szembenálló alárendelt társadalom egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hata-

[27] Pulszky, 1885 [Előszó].

[28] Uo.

[29] Ld. erről bővebben: Szabadfalvi, 2000, 14–35.

[30] „... a társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövvényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése.” Pulszky, 1885, 72–73.

lomra törekvés. A harc középpontjában mindig az állam áll, mely nem más, mint maga az „uralkodó társadalom”.

A szorosan vett jogbölcséleti kérdések tárgyalása során a korabeli angol analitikai és német pozitivista (Begriffsjurisprudenz) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar jogpozitivisták jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A jog fogalmának definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitivizmusát.^[31] A jogi fogalmak elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tesz kísérletet. A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tanból” eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. Saját felfogását „cselekvőségi” elméletnek nevezi.^[32] A jog „főelvét” szerinte az egyéni és az állami cselekvőség helyes arányának megtalálásában kell keresni „minthogy a legtökéletesebb szervezetű állam az, amely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fenntartására, amely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető: azért a legtökéletesebb jog is az, amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető”.^[33] Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani a jogalanyok számára.^[34] A jog főelvének e koncepciója – mely optimalizálja az egyéni, társadalmi és állami energiákat – némiképp ellentmond az állami beavatkozás Pulszky által felismert szükségszerű jelenségének. Véleménye szerint elmélete közel áll a Bentham-féle haszonelmülethez is, „mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, ahol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, ahol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, ahol a cselekvőség a leghatályosabb”.^[35] A jog fejlődésének folytonosságát Pulszky a társadalom és az állam folyamatos változásával kapcsolja össze.

[31] „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.” Uo. 240.

[32] „... minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé és tüzetesebbé válása kíséri. Minél inkább különbözik a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell, hogy legyen a cselekvőség... Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség összegének növekvése és foganatosabbá válása.” Uo. 296.

[33] Uo. 297.; Pulszky *Észjogi jegyzetek* című munkájában a „cselekvőségi elvet” a későbbi fő művében olvasható meghatározáshoz nagyon hasonlóan fogalmazta meg: „A lehető legtökéletesebb jog az, amely által a lehető legnagyobb egyéni cselekvőség a lehető legkisebb társadalmi cselekvőséggel érvényesíthető.” Vö. Pulszky, 1879, 198.

[34] „... egy tag cselekvősége a másénak hatáiraiba ne ütközzék.” Pulszky, 1885, 241.

[35] Uo. 297–298.

Miként a társadalom és az állam különböző elemeiben, úgy a jogszabályok világában is állandó küzdelem zajlik a létért, mely küzdelemben a „végleges diadal azok számára van biztosítva, amelyek a társadalmi fejlődés lényeges föltételeinek megfelelnek.”^[36]

Pulszky jogbölcseletének legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű – főleg angol – szakirodalomra alapozottan átfogó, koherens pozitivista elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi gondolkodásban a jog szociológiai szempontú megközelítését.

II. A SPENCERI TÁRSADALOMFILOZÓFIA VONZÁSÁBAN: PIKLER GYULA SZOCIOLÓGIAI POZITIVIZMUSA

A századfordulón a szociológiai-pozitivista szemléletmód az egykori Pulszky tanítvány, Pikler Gyula (1864–1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.^[37] A német tudományos szemlélettel szemben ő is elsősorban az akkoriban élen járó angol és francia gondolkodás eredményeinek közvetítésében látta a hazai tudományosság megújítását. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogbölcseletet, miként egykori mestere, az általános társadalomtudományokat közvetítő diszciplínaként művelte. Az angol pozitívizmust a magyar jogbölcseleti hagyománnyal kiegészítő elmélete radikalizálja a spenceri társadalomfilozófiát. A biologizmus helyett a – már Pulszky által is előtérbe állított – pszichologizmus alapjára helyezkedik. Sajátos elméletet állított fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan. A magyar jogfilozófia európai pozícióját illetően sajnálatos, hogy mindazt, ami munkásságában valóban eredeti gondolat, csupán a hazai érdeklődők ismerhették meg, német és angol nyelven ugyanis csak a kevésbé fontos írásai jelentek meg.

Pikler első nyomtatásban megjelent írásában – amikor még a közgazdaságtannal kacérkodott – David Ricardo angol közgazdász elméletének bemutatása kapcsán szóvá teszi, hogy az abszolút érvényű erkölcsi és jogi normák nem tételezhetőek, ezzel elutasítva mindenféle természetjogias – főleg észjogi – gondolkodást.^[38] A közgazdaságtan mellett hamar előtérbe került az általános társadalomtudományi, vagyis szociológiai, jog- és állambölcseleti érdeklődése. 1886-ban jelent meg terjedelmes kritikai elemző tanulmánya Spencer *The Man versus the State* című művéről.^[39] A korszak megkerülhetetlen szerző-

[36] Uo. 349.

[37] Pikler Gyula életéről és jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: Pikler Endre, 1938, 53–71.; Szabó I., 1955, 223–261.; Szabó I., 1973.; Szabadfalvi, 2011, 97–108.

[38] Pikler, 1885.

[39] Pikler, 1886, 43–60., 213–237.

jének - Pikler meghatározása szerint a „laissez-faire idealistájának” – az állami beavatkozás elleni álláspontja belső ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Spencer biológiai elvekre alapozott, klasszikus liberális elméletét – melyben az individuumnak, a szabad versenynek, a magántulajdon feltétlen szabadságának meghatározó jelentősége van - elfogadhatatlannak tartja és a társadalom érdekében a fokozott állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza.

Pikler későbbi jogbölcseleti tárgyú írásait is a Spencerrel folytatott diskurzus jellemzi. A spenceri gondolatokat részben saját elmélete alátámasztásaként, részben kritika tárgyaként elemzi és értékeli. Spencer és követőinek felfogását „fejlődéstani (evolucionisztikus) természettjognak” nevezi.^[40] Az angol társadalomtudomány kiválóságának jelentőségéről jogbölcseleti bevezetőjében ekképp ír: „Munkásságának egészével minden idők legnagyobb gondolkodói között foglal helyet, a ki a fejlődés általános törvényének fölfedezése által tudományos világnézetünket óriási mértékben kibővítette és az összes tudományoknak új irányt mutatott, a kinek ... a tulajdonképpeni jogbölcselet is többet köszönhet, mint bárkinek.”^[41] Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg Pikler azon gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből von le következtetéseket a jog kialakulására és fejlődésére. Így nem véletlen a pikleri felosztás, mely szerint a jogbölcselet két, „fejlődéstani, genetikus” és „statikus” fő részre lehet osztani. A jog fejlődéstanának fölvázolásakor Pikler egy lábjegyzetben arra hivatkozik, hogy a „főnnebbi vázlatban Pulszkyt és Spencert követtem”, de utalás szintjén megemlíti a jog fejlődéstanának „legkiválóbb” angol szerzői között Lubbock, McLennan, Maine, Morgan és Tylor nevét is.^[42] Pikler gondolatmenetében már ekkor megjelennek a lélektan törvényeire való hivatkozások – mindenekelőtt a képzettársulás törvénye, mely szerint „a csoportosan együtt élő egyének egymással való rokonszenve és összeférése születik meg és emelkedik mindinkább nagyobb fokra” -, illetve a benthami utilitarizmus reminiscenciájaként az „összeműködés hasznosságának belátása”.^[43]

Sajátos – de nem előzmény nélküli – elméletet állít fel a jog és az állam keletkezésével és fejlődésével kapcsolatban.^[44] Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek, s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket.^[45] Az emberek így teremtenek meg olyan

[40] Pikler, 1892, 93–101.

[41] Uo. 94.

[42] Uo. 128.

[43] Uo. 122–123.

[44] Pikler, 1897a.; Pikler, 1897b.

[45] „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot mert azt gondolták illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... Az államot e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki.” Pikler, 1902, 1.

társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. Pikler a „belátásos elmélet”, a Darwin és Spencer nevével fémjelzett „fejlődéstan” között szoros összefüggést lát: „A lassú fejlődés tana, mely korunk nagy vívmánya, legkevésbé sem zárja ki a belátásból való fejlődést, ... ellenkezőleg, Spencer és Darwin művei tele vannak oly magyarázatokkal, amelyek szerint a szükségletek nyomása, a belátás indította meg, hozott létre fejlődést, választott ki célszerű mozgásokat és szilárdított meg azokra való hajlamokat. A belátás működése maga a lassú fejlődés egyik esete.”^[46] Spencer tanaira, illetve fogalmaira támaszkodik az államok keletkezéséről írt munkájában is. Így Spencer *Descriptive Sociology* című művének etnográfiai adatait felhasználva mutatja be az államok kialakulásának törvényszerűségeit, és átveszi a *Principles of Sociology*-ban használt fogalmak közül az „elsődleges”, „másodlagos” és „harmadlagos állam” fogalmát.^[47] Itt is megfigyelhető tehát, ami Pulszky esetében, hogy kora élenjáró társadalomtudományi tanait kritikailag ismertetve, fogalomrendszerét részben átvéve közvetíti a hazai tudomány, a jogbölcsélet számára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Pikler ezen gondolatait egyetemi előadásai publikálásaként tette közzé.

III. AZ ANGOL ANALITIKUS POZITIVIZMUS HATÁSA SOMLÓ BÓDOG FOGALMI ÉPÍTKEZÉSÉRE

Az elmúlt századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivista értelmezések, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségeit. A magyar jogbölcséleti gondolkodásban ez a fajta útkeresés elsősorban Somló Bódog (1873–1920) munkásságában jelent meg, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés „fölszámolása” és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.^[48]

Somló a magyar jogbölcséleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két – egymáshoz sok szállal kapcsolódó – szakaszra osztható.

[46] Uo. 46.

[47] Pikler, 1897b, 58–60.

[48] Somló Bódog életéről és jogbölcséleti munkásságáról ld.: Moór, 1921, 17–40.; Horváth, 1930/31, 59–73.; Szabó, 1955, 266–275., 360–384.; Seres, 1970, 936–954.; Nagy, 1981, 764–772.; Zódi, 1995, 63–141.; Funke, 2004, 132–136., 142–145., 178–188., 213–215., 227–230., 235–237., 252–255., 258–260.; Szabadfalvi, 2011, 155–171.

A nagyjából 1910-ig tartó első pályaszakaszt a spenceri evolucionista szociológia, Pikler Gyula – egykori professzora és mestere – belátásos elméleti felfogása és részben a (marxi) materialista történetfilozófia befolyásolta. A hatások változásától függetlenül e korszakban gondolkodásának két alappilléreként megmaradt a naturalista (természettudományos) pozitívizmus és az evolucionizmus. Somló ez idő tájt Pulszky és Pikler mellett a magyar pozitívista jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták.

A századforduló táján publikált legelső írásaiban – miként korábban Pulszkytól illetve Piklertől láttuk – a spenceri evolucionizmus hatása a meghatározó.^[49] A spencerizmus ekkor már túl van azon az időszakán, amikor reveláció erejével hatott az európai társadalomtudományi gondolkodásban, de a magyar progresszív értelmiség köreiből még mindig nagy tiszteletnek örvendő tanai. Habár igen sokan szakítottak a spenceri rendszerrel, Somló ezekben az években alkalmanként autonóm kritikát megfogalmazva megpróbálja tökéletesíteni az angol társadalomtudományi gondolkodás óriásának elméleti tételét.^[50] A Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtárban megjelent füzetek közül az általa írt *Etika* és a *Szociológia* című művek bevallottan Spencer a *Principles of Ethics* és a *Principles of Sociology* „gondolatmenetét adja vissza”.^[51] E tekintetben említésre méltó, hogy a Társadalomtudományi Könyvtár első kötetében ő fordította le Spencer filozófiájának H. F. Collins által írt kivonatából a *Végső alapelveket* (First Principles) tárgyaló fejezetet,^[52] illetve több korabeli tanulmányában foglalkozott a spenceri tanok hazai megismertetésével.^[53] Ebbe a sorba tartozik még egy 1903-ban tartott, később elhíresült előadása, melyben az evolucionista társadalombölcseletet, Spencer tanait népszerűsítette.^[54]

[49] Említésre méltó még e sorban *Teghze Gyula* (1867–1939) neve, aki a debreceni jogakadémia, majd tudományegyetem jogi karának jogbölcselet és nemzetközi jog professzoraként 1900-ban tette közzé *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája* című terjedelmes monográfiáját, melyben a 19. századi „tudományos alapokon nyugvó” organikus elméletek kapcsán részletesen szól Spencer „kidolgozott” tanairól. Vö. *Teghze*, 1900, 255–268.

[50] A „mesterről” írt nekrológiájában Moór Gyula így summázza Somló első pályaszakaszának (1897–1909) lényegi jellemzőit: „Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szeg, amelyen az inga függött.” Moór, 1921, 17–18.

[51] Somló, 1900a.; Somló, 1901a.

[52] Collins, 1903.; Somló a könyv I. fejezetét, az 1–66. oldalig fordította le.

[53] Somló, 1900b., 405–414.; Somló, 1904, 98–110.

[54] Vö. Somló, 1903a, 397–409.

E korszak első kimondottan jogbölcseleti tárgyú írása szintén a Stampfel-féle sorozat „jog- és államtudományi csoportjában” 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című kis könyve.^[55] Az előszóban a mű megjelentetésének céljáról írva ekkori tájékozódási irányairól így szól: „A szélesebb körű tájékoztatás célja kívánta meg, hogy a füzetke ne csak egy elméletet tükröztessen vissza, hanem nyújtson tájékoztatást korunk jogbölcseletének legkiemelkedőbb alkotásairól. Ezek: a Spencer-féle individualizmus, a történelmi materializmus, a Pikler-féle jogbölcselet, és az olasz kriminológusok főbb tanai.”^[56] Somló e művében a spenceri nézetek jogbölcseleti vonatkozásával az „emberi alapjogok” kétféle tanának bemutatása kapcsán foglalkozik. Spencer igazságosságról szóló elméletében véli fölfedezni azt a gondolati kísérletet, mely az alapjogok új eszméjeként is fölfogható.^[57] Somló a spenceri tanok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexének” kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma – Somló megállapítása szerint –, hogy a 18-19. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor azt írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényének”, és sohasem fog bekövetkezni, mert „teljes lehetetlenség a teljes alkalmazkodottság egy olyan állapotáról szólni, amelyben fájdalmak nem lennének ... nemcsak jelenlegi állapotunk átmeneti állapot, hanem ebből a szempontból mást mint átmeneti állapot elképzelni nem is lehetséges.”^[58]

Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című – e korszak fő művének tekinthető – könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akár csak az individuuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.^[59] A korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozás-ellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természettörvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást, így például a „jogalkotási cselekvőség” is, a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „a természetes kiválasztás ... mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül

[55] Somló, 1901b.

[56] Uo. 3.

[57] Uo. 31–42.

[58] Uo. 41.

[59] „Induljunk ki az egyik adott tényezőből, az emberi szervezetből. Ennek legalapvetőbb tulajdonsága az a folytonos megfogyatkozás és helyreállítás, az a folytonos önkiegészülés, a melyet életnek nevezünk és a melynek lélektani oldala a boldogságra való törekvés.” Somló, 1903b, 4.

végbemegy.”^[60] A mesterséges beavatkozás a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Így jut el ahhoz a tételhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak, így a jognak, miáltal a kényszer is sokkal gyöngébb lesz. Művét – a spenceri tanok végső kritikájaként – a következő sorokkal zárja: „Az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkori beavatkozásnak megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; - mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideája.”^[61] Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

Pozitivisták korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú könyve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi *Jogbölcseleti előadásai*,^[62] ahol már több kérdésben, a későbbi fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk.^[63] E művében már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat „atyjának” tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg. Spencer neve és tanai azonban még számos helyen előtérbe kerülnek a könyvben, így többek között a társadalmi fejlődésméletek, illetve a „jogi szabályozás fokozása” kérdésének kapcsán, de ezeken a helyeken a már korábban megfogalmazott tételei rövid összefoglalásával találkozunk.

A neokantiánus fordulat valójában Stammler hatására a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, de végkifejletével majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Grundlehre* című terjedelmes monográfiájában találkozunk.^[64] Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Könyve *Bevezetőjében*, a 11. §-ban, *Zur Geschichte der juristischen Grundlehre. Austins „notwendige Rechtsbegriffe”* címen,^[65] külön alfejezetet szentel saját elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitívizmus első

[60] Uo. 99.

[61] Uo. 175.

[62] Somló, 1906.

[63] Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, melyet lényegét tekintve a neokantiánus indíttatású fő művében megismétel: „Mi jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel.” Uo. 31.

[64] Somló, 1917.

[65] Uo. 32–37.

számú alakja – *Lectures on Jurisprudence*^[66] című művében megfogalmazott gondolatok kapcsolatának. Somló közösnek érzi a két elméletben, hogy olyan fogalmak, alapelvek és megkülönböztetések kimunkálásán fáradoznak, amely nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni, illetve ezek nélkül tételes jogtudományt sem lehet művelni. Saját elméletét e téren következetesebbnek tartja, de az érdem – megítélése szerint – mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezen kívül több ponton érintkezik egymással a két elmélet. Mindketten a jogalkotó hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló utal rá, hogy Austin „sovereign”-je és az ő „Rechtsmacht”-ja megegyezik egymással. Emellett több egyéb közös fogalmat is használnak – mint például az engedelmesség szokása (habit of obedience) –, amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa” kifejezést kell kiemelni. Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Így például – szemben Austinnal – sem a szankcionáltságot, sem pedig az általánosságot nem tekintette a jog szempontjából relevánsnak. Annál nagyobb fontosságot tulajdonított az „akaratnak”, vagyis annak a ténynek, hogy a jog „empirikus” szabály, előírásai túlnyomórészt a külső emberi cselekvésekre irányulnak. Kiemelésre méltó még, hogy mindketten csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogiságát, mely mögött nem áll – amit Somló számára az első világháború tanulságai igazoltak – tényleges kényszerhatalom. Helyesebbnek tartja helyette a nemzetközi szabályok (überstaatlichen Norm),^[67] vagy még inkább az államközi szabályok fogalmát.^[68] Somló számára az austini elmélet szigorú pozitívizmusa és következetessége lehetett vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előfeltevések egy részének megfelelően fölhasználja saját fogalmi építkezésében. Somló esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a 19. század végi Bergbohm, Bierling és Jellinek által kidolgozott német fogalmi jogtudomány alaposabb ismerete.

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Kisugárzó hatása, legkedvesebb tanítványa, Moór Gyula (1888–1950) munkásságában érhető tetten, aki a két világháború közötti korszak legtekintélyesebb magyar jogfilozófusának számított. Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megte-

[66] Austin, 1863.

[67] Somló, 1917, 178.

[68] Somló 1917-ben külön tanulmányt szentelt *A nemzetközi jog mibenléte* címmel e témakörnek, melyben – több helyen szó szerint – megismétli a *Juristische Grundlehren*, illetve annak kivonatában leírtakat: „Ha volna reá kilátás, hogy a nemzetközi jog meggyökeresedett, de megtévesztő elnevezése helyett más váljék elfogadottá, a jogi jelző elhagyásával egyszerűen államközi szabályokról szólhatnánk.” Somló, 1917, 16. Vö. Somló, 1920, 50.

remtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül neveztek eklektikus fölfogásnak. Jogszemléletét semmilyen módon nem érintette meg az angolszász jogi gondolkodás. Érdekes azonban itt egy 1926 tavaszán kelt Moór – tudósi nagyságát és nyitottságát példázó – ajánlásból idéznünk, melyben Horváth Barna tervezett angliai tanulmányútját, az ahhoz szükséges ösztöndíj-kérelmet ekképp támogatta: „Kérését, tekintve, hogy nevezett a jogfilozófia művelésére kiváló képességekkel rendelkezik, melegen pártolom. – Mint-hogy magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak a kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”^[69]

IV. HORVÁTH BARNA ÉS AZ ANGOLSZÁSZ PRAGMATIZMUS

A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg Horváth Barna (1896-1973).^[70] Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tisztá jogszociológiának” – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (együttnező, egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárási) jogszemléletében nyilvánul meg. Horváth elméletének újszerűsége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellentéző – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.) és a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, szabadjogi iskola, pszichologizmus stb.) egyidejű érvényesítése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, különösen akkor, ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász – visszaemlékezése szerint – tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondását, amellyel a neokantiánizmus nemigen nézett szembe, másrészt a 1929-ben tett angliai

[69] Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Jogtudományi Karának iratai. 6. doboz. 613-1925/26. jksz. Említésre méltó adalék, hogy Horváth másik ajánlója Hans Kelsen a neokantiánus jogfilozófia már ekkor nemzetközileg elismert kiemelkedő alakja volt.

[70] Horváth Barna jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: H. Szilágyi, 1995, 211-266.; Zsidai, 1995, 11-58.; Cs. Kiss, 2001, 569-611.; Cs. Kiss, 2004, 245-255.; Zsidai, 2008; H. Szilágyi, 2010, 33-88.

tanulmányútja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász politikai és jogi kultúra.

Horváth – szegedi professzori kinevezését megelőzően – egy szemesztert töltött Londonban.^[71] Az angol fővárosban töltött hónapok elsősorban Harold Laski^[72] – a korabeli angol munkáspárt fő ideológusa és a politikai pluralizmus egyik jelentős elméletének megalkotója – hatása alatt teltek. Erre az időszakra önéletrajzában így emlékszik vissza: „Laskinak majdnem minden művét elolvastam és tanításait igyekeztem beépíteni műveimbe. Ő mindenekelőtt a gondolat morális pátoaszával hatott rám... Csodáltam a minden művében fellelhető ‘buzgó szabadságvédelmet’ ... Nem lehet nála jobb eligazítót találni a ‘szabadság stratégiájának’ bonyolult problémái között és az eszmék átértékelésében, ami a ‘tervezésnek’ mint a ‘szabadság’ módszerének a gazdasági demokrácia körülményei között való igazolásába torkollik.”^[73] Emellett behatóan foglalkozott az angol filozófiai és jogi gondolkodás óriásai közül Hobbes, Bentham, Austin munkásságával, illetve az amerikai jogi gondolkodás kiemelkedő alakjaival, és közülük is leginkább Roscoe Pound műveivel. Processzuális jogszemléletének kidolgozása szempontjából azonban a legjelentősebb esemény Leonard T. Hobhouse-sal és tanítványával, Morris Ginsberggel való megismerkedése. A szociológus Hobhouse az ún. szociális liberalizmus fő alakja, tőle veszi át a társadalmi fejlődés négy típusát (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség), amelyet a jogfejlődés értelmezésére használ.^[74] Horváth nem csupán interpretálta, hanem jelentős mértékben továbbfejlesztette és kiegészítette e fejlődési típusok egymás közti viszonyának vizsgálatát.^[75] Említésre méltó még az amerikai jogi realiz-

[71] Önéletrajzi írásában ezekre a hónapokra így emlékszik vissza: „Legtöbb időmet a British Museum könyvtárában töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak... Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral. A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.” Horváth, 1993, 71.

[72] Érdemes itt idézni az egykori Horváth-tanítvány Bibó Istvánt, aki a következőképpen [melyben] jellemzi egykori professzora tudósi és politikai beállítódását: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta,... Angliában Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állt közel.” Huszár, 1989, 24.

[73] Horváth, 1993, 87.

[74] Vö. uo. 86.

[75] Jogelméleti vázlatában Hobhouse nyomán így foglalja össze a jogfejlődés lényegét: „A növekedés valamely rendszer mennyiségi kiterjeszkedése, elemeinek felhalmozása. Ilyen pl. a törvénytár felduzzadása vagy a perforgalom (ügyszorgalom) emelkedése vagy a szervek túltengése (bürokrácia). A hatásosság a tetszés szerinti célokra való alkalmasságnak növekedését s ennek folytán fejlődési energia felszabadulását és megtakarítását jelenti... A *nagyobb szabadság* a rendszer elemeinek

mus egyik jeles alakjának Thurman W. Arnoldnak a hatása, aki „a jog társadalmi függőségének pszichológiai interpretációját” dolgozta ki.^[76]

Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban ad számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről.^[77] Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönzik, hogy megírja az angol jogbölcseleti gondolkodás történetét. Majd másfél évtizedes munkájának eredményeként született meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hat és félszáz oldalas monográfia, mely 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg. Műve – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alapmunka a hazai jogirodalomban – az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcselet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókön keresztül John Austinig, akinek a munkásságát a legalaposabban és a legnagyobb terjedelemben (több mint hetven oldalon) tárgyalja, és az „újabb irányokig”, egészen az amerikai jogi realizmusig. Horváth az érintett elméletek részletes bemutatása mellett történeti és a szerzőket bemutató életrajzi vonatkozásokat is prezentál művében a mind teljesebb megismerés érdekében.^[78] Könyve megírásával Horváth rendkívüli tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, az angolszász szakirodalom ilyen beható ismerete inspiráló hatást gyakorolt

akadálytalanabb működését; a nagyobb kölcsönösség pedig fokozottabb együttműködést és egymás előmozdítását jelenti.” Horváth, 1937, 9–10.

[76] Vö. Horváth, 1993, 87. Érdekes itt Horváthnak az amerikai jogi realizmusról írt summázatából idéznünk, amely Thurman Arnold hatásának, sőt nyelvezetének letagadhatatlan jelenlétét bizonyítja: „Hogyan lehet a realizmust Arnoldon keresztül összefoglalni? Realizmus annyiban, mert semmiféle illúzióban nem akart ringatózni, illúziót nem hajlandó valóságként elfogadni. Mindekelőtt hangos tiltakozás az ellen, mintha a hagyományos elméletek kielégítenék azt, amit a jogról tudni kívánunk. Felzúdulás az örökségbe kapott jogszemlélet terméketlensége ellen. Ami újat mond, az nem kerek tagadása, hanem kiegészítése, minősítése a régi elméleteknek. Az új fizikához hasonlóan csak a régi fogalmak határain észleli azok pontatlanságát és ott veti meg a lábát, ahol ezek a pontatlanságok lényegesek. Az új úgy jelentkezik benne, mint a relativitás elméletében, vagy a modern festészetben, Joyce írásaiban, vagy Bartók zenéjében. Nem tagadja, hogy a régi nagyjából, durva általánosságban megáll, de azt sokkal finomabb mérés, látás, beleélés, megérzés, megfigyelés segítségével mégis lényegesen minősíti és végül is egészen ártértelezti. Az új irány a régihez képest nem iskolás, nem céhbeli, nem exkluzív. Mesterség, tudomány és művészet fonódik össze benne, néha lírává válik. Mindebben a régi jogkép fellazulása, új élmények felduzzadása, más szakok, mint a fizika, a lélektan, az ideológiaelmélet, a művészeti irányok termékenyítő motívumai is működnek. Főképpen pedig a réginél hasonlíthatatlanul behatóbb és kitartóbb érdeklődés a jog eredeti élménye és annak elemzése iránt... Igazi jelentősége talán nem is a már elért eredményekben, mint inkább az új munkamódszerben van. Abban, hogy a kutatásnak, az adatszerrű feltárásnak és ténybeli megfigyelésnek tágas új tere nyílt meg a hagyományos elmélet hézagain keresztül.” Horváth, 1943, 573–574.

[77] Horváth, 1930a, 87–115.; Horváth, 1933, 23–36.; Horváth, 1939, 211–223.; Horváth, 1940, 448–461.; Horváth, 1941, 43–74.

[78] Az emigrációs években az Egyesült Államokban – az esetleges megjelentetés reményében – hozzálátott monográfiája angol nyelvre való fordításához, de halála miatt már nem tudta befejezni. Erről tanúskodnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában fellelhető kéziratok fordítások. Ld. Horváth Barna: *Angol jogelmélet. 1943 című művének részleges angol és francia összegzése*. MTAK Kézirattár Ms 5905/198–205.

tanítványaira és azok jogszemléletére. Említésre méltó, hogy az angol jogelmélet kéziratának elkészítése közben – az 1930-as években – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot Horváth saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott, illetve táplálkozott az angol-amerikai jogelméletből.^[79]

Az common law ideológiájáról szóló tanulmányában megfogalmazza saját jogelméleti törekvésének célját: „Fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk... Olyan módszerre van szükség, amely összefér a különböző filozófiai álláspontokkal.”^[80] Ugyanitt Pound kapcsán megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene”, illetve fel kell szabadítani „az egy eszméjű, egy alap gondolatú módszer optikája alól.”^[81] Ez az a motiváció, amely Horváthot arra készíti, hogy a neokantiánus tradíciót, illetve a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelsen-i elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív jelenség, hanem társadalmi képződmény is. Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus esetjogi szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithat a kontinentális jogi gondolkodás számára. A lét és a kellés egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes”. A jog egy sajátos tárgykettősség („reflexív tárgyszurrogátum”, „kellésre irányuló lét”), melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövételével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény”), lét és kellés együtt szemlélése. Vagyis Horváth szerint nincs harmadik ismerettárgy.

De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi”, sem a „természettudományi” módszer, akkor egy harmadik, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor: „A jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnező gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkozó gondolkodási módszer terméke.”^[82] Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló: „Mivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot.”^[83] A jogszociológia

[79] A szinoptikus jogelmélet (-i felfogásának) kifejtését a következő munkák tartalmazzák: Horváth, 1932. Horváth, 1934. (Magyar nyelven: Horváth, 1995); Horváth, 1937.

[80] Horváth, 1930b, 22.

[81] Uo. 25.

[82] Horváth, 1995, 112.

[83] Uo. 113.

módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a „gondolkodás módszere”, „a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a „módszerek módszere”.^[84] A módszerszinkretizmus elkerülése, a módszertisztaság tehát csak a „tisztá elválasztáson” alapuló szinopszis esetén érhető el: „A jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen kontrollálják abban az értelemben, hogy »kellésre irányuló létet« jelent-e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a szinoptikus módszer lényege.”^[85]

A Horváth által kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, amelyet a jogász tevékenység lényegéből bontott ki: „A jogász eljárása általában válik szinoptikus módszeré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja.”^[86] Minden „tétéles” jogász jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához funkcionálisan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott^[87] – „processzuális jogszemlélete”,^[88] mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum), hanem az „elvonat magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás”, vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata”, ami nem más, mint az eljárás.^[89] Úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani”,

[84] Uo.

[85] Uo. 118.; Horváth későbbi írásaiban a szinoptikus módszert „szemléleti” módszernek is nevezi.

[86] Uo. 129.

[87] „A processzuális jogszemlélet... felelős elsősorban az angol jogelméletnek azért a *józan pozitívizmus*áért, amely spekulatív jogelveket sohasem téveszt össze a mindennapi joggyakorlat tényleges eseteivel... S ha tekintetbe vesszük, hogy később, a *common law* tulajdonképpen tartalmát nem az egyes precedensekben, hanem az *általános elveknek és tanoknak* abban a kincsében látják, amelyeken az egyes döntések alapulnak, akkor látjuk, hogy a processzuális szemlélet pozitívizmusá miként csendül összhangba azzal a józan természetjogi felfogással, amely az élő jog természetjogi elemét az anyagi jogban, a jogeset konkrét faktuma által feltételezett szuperpozitív jogelvekben ismeri fel.” Horváth, 1943, 3.

[88] Vö. Horváth, 1995, 338.; Horváth, 1937, V.

[89] „Az előre meghatározott magatartásként felfogott eljárás egy szabály és egy tény egymásra vonatkoztatottsága. Mindkettőt jelenti egyszerre, tehát mind az ideális mintát, a normát, mind pedig a magatartás tényleges bekövetkeztét, de csakis egymásra vonatkoztatottságukban. A szabály tényekben való tükröződése nélkül éppoly kevésbé eljárás, mint a szabály nélküli tény.” Horváth, 1995, 338.

illetve felépíteni, miközben „ezeknek az elemeknek a gondolatbeli összekapcsolódása is áttekinthetővé válik”.^[90] Horváth szerint a társadalmi objektivációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás”, mint az eljárás esetében: „az eljárás a jog genus proximuma”, a jog „felsőfogalma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos – szinoptikus szerkezetű – egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

Horváth a processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, mely „közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket anélkül, hogy azoknak részleges igazságait mereven tagadnia kellene.” Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét” látja, amely a legfejlettebb társadalmi eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát. Horváth részletesebben is meghatározza a „legintézményesebb eljárási szerkezet” fogalmát, melyben visszaköszönnek a Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak: „A jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságának, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele.”^[91]

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóságban” való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét tekintetben „színtelennek” vélte,^[92] s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „surlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben *A génius perere. Sokrates – Johanna* című könyve, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.^[93] Horváth számára – miként az amerikai jogi realiták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez kifejezetten – miként művének bevezetőjében írja – az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színjátszás” elemét is fölismerni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink” – Horváth szerint – a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. A per az emberek mindennapi életében a konflikt-

[90] Horváth, 1941, 72.

[91] Horváth, 1937, 204–205.

[92] Horváth, 1941, 69.

[93] Vö. Horváth, 1942.

tusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.^[94]

Horváth jogelméleti munkásságának valódi jelentősége abban áll, hogy a 20. századi (neokantianus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének.^[95] Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.^[96]

[94] „Ezzel a téma kidolgozása szinte adalékká válik ahhoz az újrealista jogszemlélethez, amely a jogban többé nem hajlandó az élettől elvonatkoztatott dogmát, tételt, normát, merő elvontságot látni. Számára a jog cselekedet, a tétel és az eset drámai találkozása, amely a per megszervezettségében, intézményességében válik jelképpé. A per azért rövidítő szimbóluma a jognak, mert mintaképe, a jogi voltát leginkább szemléltető példája minden jogi eljárásnak. De az újrealizmus a jogban meglátja a megszervezett cselekedet, az intézményesen megoldott konfliktus elemén kívül a játék, a színjátszás, a mimus elemét is. Szerepeket választunk magunknak és eljátsszuk őket a társadalmi élet színpadán. Ilyen szerepeket játszunk az intézményeinkkel is. Legnagyobb szerepeink talán éppen a hivatalos, a jog által kiosztott, a perbeli szerepeink. Óriási színház, Circus Juris ez, amely elszórakoztat, megvigasztal, nagy belső konfliktusokat elsimít, sok mindenért kárpótol a társadalomban... Mi a műsora a jog színházának? Arnold szellemében azt mondhatjuk: nagy és mély, másképpen meg nem oldható konfliktusok 'le-reagálása'. Amikor megjátsszuk, kifejezzük, a legteljesebben feltárjuk őket, egyúttal meg is szabadulunk tőlük. Talán ez a katarzis, a drámai megtisztulás értelme... Az előadott darab mögött az örök emberi színjáték pereg: az eszmének és a valóságnak, az értékeknek és a tényeknek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek gyógyíthatatlan ellentétét éljük át s közben az általa ütött sebeink begyógyulnak.” Uo. 6.

[95] Érdekes itt hosszabban idézni abból a „véleményes jelentésből”, melyet Bibó István Vas Tibor magántanári habilitációs kérelme kapcsán fogalmazott meg 1947-ben: „A magyar jogelméletben a századforduló óta egészen a legújabb időkig a jogelmélet újkanti, vagyis fogalomelemző ismeretkritikai módszere az uralkodó. Ez tölti ki Somló életművének második felét, mely a 'Juristische Grundlehre' című nagy művében kapta meg az összefoglalását, ez tölti ki Moór Gyulának ügyszólván egész élete művét és Horváth Barna munkásságának kezdetét, s ha az irányzat nem is, de a problémák felvetésében erősen befolyásolja Horváth Barna későbbi érettebb műveit, jogszociológiáját és jogelméleti vázlatát, valamint Horváth Barna szegedi iskoláját, közöttük e sorok íróját, valamint Szabó Józsefet s magát Vas Tibort is. Az újkanti jogelméleti iskola jelentőségét abban szokták megpillantani, hogy a hitelét veszített természetjog és a merőben tényleírásra szorító pozitívizmus között újból felfedezte a jogelmélet tudományának lehetőségét egy olyan diszciplína művelésében, mely a tapasztalati joganyag általános jogismereti és formai előfeltévéseivel foglalkozik. Nem lehet elvitatni, hogy az ilyen módon felfogott jogelméleti kutatásnak voltak olyan eredményei, melyek termékenyítőleg hatottak... Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy az egész újkanti iskola végeredményben a jogelmélet számára tévútnak bizonyult s elsősorban azoknak a kezén és azoknak a számára vált valamennyire termékenyítővé, akik túljutottak rajta; gondolok mindenekelőtt Horváth Barna jogszociológiájára.” Bibó István szerint – bár csupán explicit módon kifejezve – Horváth Barnának és iskolájának köszönhetően tört meg a neokantianizmus egyeduralma, mely „iskola meglehetősen elzárta a magyar jogelmélet fejlődésének és megtermékenyülésének az útját a szociológiai irányban elmélyülő modern francia, angol és amerikai jogelméleti gondolkodástól.” Dr. Bibó István egyetemi ny. r. tanár véleményes jelentése a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karához magántanári képzése iránt folyamodó dr. Vas Tibor tudományos munkásságáról. /1947/ MTAK Kéziratár Ms 5905/50-51.

[96] Említésre méltó, hogy a háborút követő szellemi-politikai újjáépítésben résztvevő Horváth Barna 1945 nyarán a „demokrácia-vitának” elkeresztelt konferencián tartott Demokrácia és jog című előadásában javarészt az angolszász politikai és jogi intézmények és technikák bevezetését,

V. SZABÓ JÓZSEF „ÚJREALISTA” KONCEPCIÓJA

Az 1930-as évek közepétől kezdődően főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül Szabó József és Solt (Scholz) Kornél, illetve a Horváth tanítványok közül Bibó István, Vas Tibor, Bolgár Vera, valamint a pécsi Losonczy István első publikációit a neokantiánus paradigma meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük. Személyükben olyan új generáció jelent meg, akik számára az osztrák és német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű, naprakész ismerete is adott volt, s lehetőségük nyílt az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba továbbépíteni.

E fiatal nemzedék egyik jeles tagja volt Szabó József (1909–1992), aki Moór-tanítványként végzett a szegedi egyetemen, s csupán végzett jogászként 1934 tavaszán, mint ösztöndíjas gyakornok, ismerkedett meg a Moór-tanszéket „megöröklő” Horváth Barnával.^[97] Horváth személyisége és az angolszász jogtudomány hatásait tükröző jogelméleti megközelítés igen hamar kiváltotta Szabó tetszését, amit életrajzi írásában így idéz föl: „Ez volt az az idő, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott.”^[98] Horváth személyes kisugárzása nem maradt hatás nélkül. Ő volt az egyetlen korabeli magyar jogfilozófus, akit „szegedi iskolaként” számon tartott tanítványi kör vett körül.^[99] A mester kisugárzó hatása a legszámottevőbb módon

illetve adaptálását javasolta a hazai új demokrácia gazdasági, politikai és jogi rendszerének kialakításában. (Vö. Horváth, 1945, 43–67.) Az emigrálást követően rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét. 1950 és 1956 között politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított a New York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research visiting-professoraként. Nehéz anyagi körülményei időközben arra késztették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahol nyugalomba vonulásáig, 1964-ig dolgozott. Eközben számos alkalommal megfordult Európában, s mint vendégprofesszor tanított Zürichben (1948, 1964), Bécsben és Berlinben (1962), Freiburgban (1964), Koppenhágában és Gentben (1966). Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméletének” megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet háttérét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet. (Vö. Horváth, 1957, 44–81.; Magyar nyelven: Horváth, 2009a, 129–146.; Horváth, 2009b, 133–151.) Horváth Barna az Egyesült Államokban közelebbi kapcsolatba került a kortárs angol-amerikai jogelméleti törekvésekkel, s így a magyar jogfilozófusok közül elsőként reagált Herbert Hart munkásságára. Vö. Cs. Kiss – Takács, 2001, 32–36.

[97] Szabó Józsefről és jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: Szabadfalvi, 1998, 493–504.; Szabadfalvi, 2009, 22–24.

[98] Szabó J., 1993, 17.

[99] A mesterhez legközelebb álló és később akadémiai karriert befutó tanítványok közül Szabón kívül Bibó István és Vas Tibort kell kiemelnünk, akiknek korai munkáiban egyértelműen kimutatható professzoruk jogelméletének hatása. Erről bővebben ld. Szabadfalvi, 1999b, 125–152.

Szabó jogbölcseleti szemléletmódjának formálódásában figyelhető meg: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival.”^[100]

Már 1938-ban *A jog alapjai* című, első jogbölcseleti tárgyú könyvében alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait.^[101] Szabó szemléletmódját [már e művében] az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kritícizmushoz^[102] és – bár itt nem tesz róla külön említést – az amerikai jogi realizmushoz. Szabó szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére hívta föl a figyelmet: „A rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is.”^[103] Szabó – Hume filozófiájára hivatkozva – megállapítja, hogy „a megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van.”^[104] Ezért a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén.”^[105]

[100] Szabó J., 1993, 19.

[101] Vö. Szabó J., 1938.

[102] Úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kriticizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Az idealizmusnak a természetjogi doktrínának, a realizmusnak a 19. században hegemon szerepbe került jogpozitivizmus felel meg, míg a korabeli jogi szemléletmód a kriticizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket. A mű bár a neokantiánus jogfilozófia jól ismert megközelítését teszi magáévá, mégis kritikusan viszonyul a (neo)kantiánus tanokhoz. Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ két minősége között. Ez nem is sikerülhetett számukra, mivel „maga a lét és érvény nem a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből 'a maiore ad minus' következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt.” Uo. 12.

[103] Uo. 21.

[104] Uo. 49.

[105] Uo. 50.; Szabó „kriticizmusa” nem csupán a bíralt elméletekkel szemben érvényesül, hiszen saját jogkonceptiójával szemben is önkritikusan fölveti a „transzcendencia” problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiség” gondolata révén a transzcendenciában gyökerezik, mert az alanyiség fogalma az önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem létet és értéket teremtő képességet, illetve erőt jelöli. Azonban azzal vigasztalja magát és esetleges bírálóit, hogy míg ő csak „egy” transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bíralt elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán” posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.

Az 1940-es évek elején megjelent munkáiban, így *A jogászai gondolkodás bölcselete* című könyvében, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában, valamint - az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* „Ungarn-Heft”-jében egykori mesterei, Moór Gyula és Horváth Barna tanulmányainak társaságában - *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című írásában^[106] továbbfolytatja *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogásának kifejtését és finomítását, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.^[107]

A jogászai gondolkodás bölcselete című művében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jogászai gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiség”. Az angolszász szakirodalomban használatos módszert alkalmazva számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során jut el arra a következtetésre, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Úgy véli, e felismerés egyaránt jellemzi az angol, illetve a „hagyományos” magyar jogszemléletet, mely írásának végső konklúziója szerint „a jogászai gondolkodás szellemének és belső lényegének leginkább megfelel.”^[108] Ezzel a szerző szembefordul a kontinentális jogi gondolkodásban mély gyökereket vert „logizáló” jogelméleti felfogásokkal, melyek a logikum mítoszának csapdájába esve nem néznek szembe a valósággal, a jog valódi működésével.^[109] Úgy gondolja, a jogászai döntést valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszáiban rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg.”^[110]

Ugyancsak a jog logizáló, kontinentális felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére - Szabó szerint helyesen - az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a jogbiztonság iránti illuzórikus emberi ragaszkodást, melyet a hibás logikai jogszem-

[106] Szabó J., 1941.; Szabó J., 1942a, 1-55.; Szabó J., 1942b; Szabó J., 1943, 101-121.

[107] Szabó József saját jogfelfogására az 1948-ban megjelent írása címében használta először a jog fogalma „újrealista” megvilágításának meghatározását. Vö. Szabó J., 1948, 291-311. Az „újrealizmus” kifejezést Szabó valószínűleg mesterétől, Horváth Barnától kölcsönözte, aki az *Angol jogelméletben* Arnold, Cook, Corbin, Frank, Green, Hamilton, Llewellyn, Radin, Robinson, Yntema - az amerikai jogi realizmus fiatalabb nemzedéke - kapcsán használja a fogalmat. Vö. Horváth, 1943, 557.

[108] Szabó J., 1941, 69.

[109] Az általa „racionalo-logisztikus” természetűnek nevezett jogászai gondolkodás tipikus hibái között említi az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A „mesterséges logikai szerkesztéssel” szemben „a jogászai gondolkodás mélyebb összhangjáról” beszél, mely a „logikai formák látszattervényláncá mögött az irracionális lényeg keresésében” ragadható meg. (Uo. 15.)

[110] Uo. 25-26.

lélet keltett életre.^[111] Arnold és társai gondolatisága hatják át Szabó további gondolatmenetét, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is, mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. Láthatóan ekkoriban a „mestert” és tanítványát egyaránt továbbgondolásra készítették Arnold ez irányú megállapításai. A jogbölcselet feladata Szabó szerint az, hogy a szimbólumok mögötti jelentést és értelmet megtalálja. A szimbólumoknak ebben a rendszerében, ahová a jog is tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólumrendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének” nevezi Szabó – Jerome Frank nyomán –, hogy „kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni”, s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmushoz, szómágiához vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”^[112] E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség talajának” mélyebb, tudatalatti rétegeibe kell ereszkedni. Szabó explicit módon átvéve Jerom Frank jogi alapmítosz (basic legal myth) elméletét a következőket írja: „Bennünket itt főleg azok érdekelnek, amelyek a tekintély tudatalatti ideológiájával kapcsolatosak: a tradíció, dogmák, szavak, szokások, tabuk tisztelete, a konzervatív világnézet gyökerei, egyszóval amit a mélypszichológia atya-komplexusnak nevez. Az atya szerintük is csupán a sejtelmes gyermekkorban jelenik meg a mindentudó, csalhatatlan bírő szimbólumaként (father-as-judge); azután átveszi helyét más földi tekintély (father-substitute) a jogbiztonság, egy logikailag zárt jogrend, a csalhatatlan bírő illúziója.”^[113] Szabó visszautal az írásában elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus (tudatalatti) tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszott. Úgy véli a jogász gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni.”^[114] Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó „Én”-ben kell keresni, abban az entitásban „aminek valósága összetartja a mindenséget”, amiben „szellem és anyag dualitása feloldódik”, „hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja.”^[115]

Szabó sorait olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, az óvatlan olvasó számos helyen akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank

[111] Uo. 43–44.

[112] Uo. 55.

[113] Uo. 62.

[114] Uo. 67.

[115] Uo. 65.

szöveget olvas.^[116] Ekkoriban – az 1940-es évek elején – ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban meglehetősen kivételes. Szabó művére talán még inkább illik az, amit Horváth jogszemléletének méltatásakor szokás mondani: a klasszikus neokantiánus kérdésfölvetések megválaszolása során az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg, s ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny szintézisére. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

A második világháború alatt megjelent utolsó jelentős jogbölcseleti írásában, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésével folytatja jogbölcseleti rendszerének további kidolgozását. Művének alcíme, *A bíró lélektani problémái* jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. A freudizmus hatása egyaránt jól kitapintható mind az európai, mind az észak-amerikai jogi gondolkodásban. Szabó szemléletmódját e tekintetben inkább az amerikai jogi realizmus képviselői, s közülük leginkább Frank gondolatai termékenyítették meg. Szabó – hasonlóan korábbi írásaihoz, követve az angolszász hagyományokat – számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához.^[117] Úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, hiszen a jogeset („tapasztalati valóság”) föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése.^[118] Sőt az ítélezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása

[116] „Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről. Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti hátterének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag szintelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumában, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.” Uo. 68.

[117] „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja.” Szabó J., 1942a, 26.

[118] „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatóan látszanak is, gyakran felmerül az aggály, vajon pontosan fedi-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes.” Uo. 27.

kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fedi egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését” igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Frank „szabály- és tényszkeptiszról” kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realizmus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tették. Szabó szerint a bíró tapasztalata, amely a bizonyítási eljárás során keletkezik, ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot.”^[119] S itt ismét visszaköszön már a legelső jogbölcseleti tárgyú írásából jól ismert „emberi alanyiség” fogalma és gondolatisága. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint „az ítéző munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság „bennünk” van. Végző konklúzióként állapítja meg: „Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma.”^[120]

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legnagyobb sajnálatára Szabónak nem sikerült az „újrealista” jogelméleti szemléletmódjának további rendszerezett kifejtése. A második világháborút követő években az szegedi egyetem jogi karának újjászervezése, majd a fordulat évét követő események – börtönévek, belső emigráció – elvonták alkotó-energiáit a jogbölcselet művelésétől.^[121]

Az 1950-es évektől kezdődően egzisztenciálisan is veszélyessé vált a korabeli dogmarendszerbe nem „illő” irányzatokra, azok képviselőire, pláne mint élenjáró tudományos eredményekre hivatkozni.^[122] Az önállóságra és nemzet-

[119] Uo. 40.

[120] Uo. 50.

[121] Még 1947 nyarán a British Council és a magyar kormány ösztöndíjával két hónapot töltött Angliában, ahol az oxfordi egyetemen is megfordult. A kutató munka mellett Londonban megismerkedett Jászi Oszkárral, aki segítséget nyújtott egy Egyesült Államok-beli tanulmányút előkészítésében. Nem rajta múlt, hogy az útból nem lett semmi. Az 1948/49-es politikai fordulat végleg elsodorta a tudomány művelésétől, az egyetemi pályától. A börtönévekkel „fűszerezett” belső száműzetés csupán a „szemlélő” pozícióját biztosította számára, s az 1956-os tiszavirág életű rehabilitációját leszámítva, csak az 1960-as éveket követően, külföldi szaklapokban megjelent kisebb-nagyobb írásaival lehetett jelen a tudományos közéletben.

[122] A korabeli légkört, a kritika szellemét és színvonalát jól példázza Szabó Imre 1955-ben megjelent, Kossuth-díjjal „jutalmazott” monográfiájának – a vele egykorú – Szabó Józsefről szóló

közi elismertségre vágyó magyar jogbölcseleti gondolkodás fejlődése a „fordulat évét” követően a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. Nemcsak a kortárs angolszász jogi gondolkodás eredményeiről, hanem más nyugat-európai jogfilozófiai irodalomban meghatározó elméletekről sem lehetett a megbélyegzés hangján kívül más értelemben szólni. A „polgárinak”, „burzsoának” nevezett elméleteket és jogfilozófusok gondolatait – kevés kivétellel – csupán az elhallgatásra ítélt, belső- vagy külső száműzetésüket töltő jogbölcseleink igyekeztek valós értékükön kezelni. A hivatalos hazai jogelméletre hosszú évtizedeken keresztül nem tudtak termékenyítő hatást gyakorolni.

Végül rövid összegzésként megállapítható, hogy a magyar pozitivisták jogbölcseleti gondolkodás kialakulásában a természetjogi (észjog) tanok meghaladásában a mainei-, és főképpen a spenceri tanok meghatározóan fontos szerepet játszottak. Az angol filozófia és jogbölcselet e képviselőinek termékenyítő hatása nélkül nem erősödhetett volna fel a hazai jogfilozófiai gondolkodás önállóvá válásának a folyamata. Míg azonban a magyar jogpozitivisták gondolkodás a [rá] reveláció erejével ható spenceri tanok bűvöletéből nem tudott kikeveredni, addig egyes neokantiánus jogfilozófusaink, néha eklektikus jelleggel ugyan, de alkotó módon be tudták építeni a korabeli angol-amerikai jogelmélet eredményeit. Az előzők alapján joggal állíthatjuk, hogy az angolszász társadalom- és jogelmélet a jogpozitivismus uralomra jutásától kezdődően a 20. század közepéig számottevő hatást gyakorolt a magyar jogbölcseleti gondolkodókra, s jelentős szerepe volt a magyar jogfilozófia folyamatos megújulásában.

IRODALOM

- Austin, John (1863): *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive of Law*. London.
- Bárd József (1917): *Pulszky Ágost jogbölcselete*. Magyar Jogászegyleti értekezések. XII. kötet. 81. füzet. Budapest.
- Collins, Howard F. (1903): *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. (ford. Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem) Társadalomtudományi Könyvtár I. kötet. Budapest.
- Cs. Kiss Lajos – Takács Péter (2001): *H. L. A Hart. Tudományos profil*. Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2001): Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, 569–611.

summázata, mely szerint jogbölcseleti felfogása annak a jogelméleti irányultságnak a „szolgáltatásban állt”, amely kapcsolatot teremtett a fasiszta jogi ideológia és az amerikai jogbölcselet között, s ez azért veszélyes, mert „az Amerikai Egyesült Államok jogbölcselelői veszik át a német újkanti jogfilozófiától és a fasiszta újhegeliánus jogbölcselelőktől a reakciós jogfilozófia stafétabotját.” Vö. Szabó I., 1955, 491–492.

- Cs. Kiss Lajos (2002): Az angol társadalom- és jogelmélet a magyar jogfilozófiai hagyományban. In: Cs. Kiss Lajos – Fábri György (szerk.): *H. L. A. Hart jogfilozófiájáról. I. Világosság*, 10–12, 82–111.
- Cs. Kiss Lajos (1993): *A Jogszociológia után*. In: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Máriabesnyő–Gödöllő, 245–255.
- Funke, Andreas (2004): *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Heron, Caulfield Denis (1877): *A jogtudomány alapelvei*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította és előszóval ellátta Pulszky Ágost. Budapest, 1877.
- Horváth Barna (1930a): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Társadalomtudomány. X. 87–115.
- Horváth Barna (1930b): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Különle-nyomat a Társadalomtudomány c. folyóirat 1930. évfolyamából. Budapest.
- Horváth, Barna (1930/31): *Die ungarische Rechtsphilosophie*. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. XXIV. 1. 46–52.
- Horváth Barna (1932): *Jogbölcseleti jegyzetek*. Budapest.
- Horváth Barna (1933): *A jog racionalizálása*. Társadalomtudomány. (XII.) 23–36.
- Horváth, Barna (1934): *Rechtssociologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*. Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G.m.b.H., Berlin – Grunewald.
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlata*. Szeged.
- Horváth Barna (1939): Az utópia értelme. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogta-nári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, 211–223.
- Horváth, Barna (1940): *Der Sinn der Utopie*. Zeitschrift für öffentliches Recht. XX. 448–461.
- Horváth Barna (1941): *A jogszociológia útja*. Társadalomtudomány. XXI. 43–74.
- Horváth Barna (1942): *A génusz pere. Sokrates – Johanna*. Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 3. Kolozsvár.
- Horváth Barna (1943): *Angol jogelmélet*. Budapest.
- Horváth Barna (1945): *Demokrácia és jog*. In: *Demokrácia*. A Pázmány Péter Tудо-mányegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Budapest. 43–67.
- Horváth Barna (1957): *Field Law and Law Field*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. VIII. 44–81.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-től*. (ford. Nagy Endre) Budapest.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (ford. Zsidai Ágnes.) Budapest.
- Horváth Barna (2009a): *Mezőtörvény és jogi mező. I.* (ford. Rigó Anett) Jog Állam Poli-tika. 1. 129–146.
- Horváth Barna (2009b): *Mezőtörvény és jogi mező. II.* (ford. Rigó Anett) Jog Állam Politika. 2. 133–151.
- H. Szilágyi István (1995): *Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázla-tok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 211–266.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest.

- Kupa László (1996): *Pulszky Ágost bölcselete*. Budapest.
- Kupa László (1999): Bevezetés. In: Kupa László (szerk.): *Pulszky Ágost*. Budapest. 7-58.
- Lánczy Gyula (1879): *A felsőoktatás reformja s az új magyar közműveltség*. Budapest. 31.
- Lánczy Gyula (1881): *A faluközösség eredete* Grill, Budapest.
- Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt (1995): *Portrévázlatok. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó*. Miskolc.
- Maine, Henry (1861): *Ancient Law*. London.
- Maine, Sir Henrik Sumner (1875): *A jog őskora, összekötetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost. Budapest.
- Moór Gyula (1921): *Somló Bódog*. Társadalomtudomány. 1. 17-40.
- Moór Gyula (1945): *A jogbölcselet problémái*. Budapest.
- Nagy Endre (1981): *Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról*. Világosság. 2. 764-772.
- Pikler Endre (1938): *Pikler Gyula életműve 1864-1937*. Századunk. 2-3. 53-71.
- Pikler Gyula (1885): *Ricardo. Jelentősége a közgazdaság történetében. Érték- és megosztástana*. Nemzetgazdasági Szemle. Különlenyomatként: Budapest.
- Pikler Gyula (1886): *Az állam ellen*. Budapesti Szemle. XLV. I. rész, 43-60.; II. rész, 213-237.
- Pikler Gyula (1892): *Bevezető a jogbölcseletbe*. Budapest.
- Pikler Gyula (1897a): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest.
- Pikler Gyula (1897b): *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában*. Budapest.
- Pikler Gyula (1902): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Második javított és bővített kiadás. Budapest.
- Pollock, Friedrich (1908): *Introduction and Notes to Sir Henry Maine's Ancient Law*. London.
- Pulszky Ágost (1869): *A római jog, s az újabb kori jogfejlődés*. Pest.
- Pulszky Ágost (1874): *Az ind jogról*. Budapesti Szemle. IV. 357-359.
- Pulszky Ágost (1875a): *Az angol jogbölcselet történetéhez*. *Budapesti Szemle*, (VI.) 126-148.
- Pulszky Ágost (1875b): *A társadalmi tudomány és az angol philosophia*. Budapesti Szemle. VIII. 285-286.
- Pulszky Ágost (1879): *Észjogi jegyzetek*. Pulszky Ágost előadásai nyomán kiadta Mayer István. Budapest.
- Pulszky Ágost (1885): *A jog- és állambölcészet alaptanai*. Budapest.
- Pulszky Ágost (1886): *A demokratia jövője*. Budapesti Szemle. XLVI. 1-22, 202-223.
- Pulszky Ágost (1888a): *Jog és állambölcészet feladatai*. Akadémiai székfoglaló. Budapest.
- Pulszky Ágost (1888b): *The Theory of Civil Law and Society*. London.
- Seres László (1970): *Pozitivistá társadalombölcselet Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára*. Magyar Filozófiai Szemle. 5. 936-954.
- Somló Bódog (1900a): *Etika*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 59. Pozsony.
- Somló Bódog (1900b): *Spencer Herbert*. Huszadik Század. I. 405-414.
- Somló Bódog (1901a): *Szociológia*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 79. Pozsony.

- Somló Bódog (1901b): *Jogbölcselet*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 75. Pozsony.
- Somló Bódog (1902): *A jogbölcselet tanítása*. Jogállam. 1. 59.
- Somló Bódog (1903a): *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Huszadik Század. IV. 397-409.
- Somló Bódog (1903b): *Állami beavatkozás és individualizmus*. Társadalomtudományi Könyvtár II. Budapest.
- Somló Bódog (1904): *Spencer Herbert etikája*. Huszadik Század. V. 98-110.
- Somló Bódog (1906): *Jogbölcseleti előadásai*. Első füzet. Kolozsvár.
- Somló Bódog (1917): *A nemzetközi jog mibenlét*. Kolozsvár.
- Somló, Felix (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig.
- Szabadfalvi József (1995): A jogpozitivizmus diadala. Pulszky Ágost élete és munkássága. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrétvázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 21-44.
- Szabadfalvi József (1998): *Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága*. Jogtudományi Közlöny. 12. 493-504.
- Szabadfalvi József (1999a): *Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban*. Állam- és Jogtudomány. 1-2. 51-88.
- Szabadfalvi József (1999b): Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest. 125-152.
- Szabadfalvi József (2000): Historical Jurisprudence, avagy a történeti jogtudomány mint a jog „kultúrtörténeti” megközelítése. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Historical Jurisprudence – Történeti Jogtudomány*, Budapest. 14-35.
- Szabadfalvi József (2009): *Hol az igazság? Száz éve született Szabó József jogászprofesszor*. Szeged. 6. 22-24.
- Szabadfalvi József (2011): *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Budapest. 61-79.
- Szabó Imre (1955): *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest.
- Szabó Imre (1973): *Pikler Gyula*. Budapest.
- Szabó József (1938): *A jog alapjai, különös tekintettel a nemzetközi jogra*. Budapest.
- Szabó József (1941): *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged.
- Szabó József (1942a): *Hol az igazság? A bíró lélektani problémái*. Társadalomtudomány. 1. 1-55.; Különlenyomatként: Budapest, 1942.
- Szabó József (1942b): *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban*. Szellem és Élet. 4. 214-229.; Különlenyomatként: Kolozsvár, 1942.
- Szabó József (1943): *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte*. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie („Ungarn-Heft”). XXXVI. 101-121.
- Szabó, József (1948): *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. I. 3. 291-311.
- Szabó József (1993): *Negyven év*. In: Szabó József: *Ki a káoszról, vissza Európába*. Budapest. 13-48.
- Szabó József (1999): *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette, az utószót írta és a bibliográfiát összeállította: Szabadfalvi József. Miskolc.
- Teghze Gyula (1900): *Szerves társadalomtudományi elméletek és az állam személyiségének teóriája*. Budapest.

- Zódi Zsolt (1995): Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 63-141.
- Zsidai Ágnes (1995): A Tiszta Jogszociológia. In: Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Ford. Zsidai Ágnes. Budapest. 11-58.
- Zsidai Ágnes (2008): *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete*. Budapest.